

УДК 94(477)

В.Я. Павленко

УКРАЇНСЬКІ ІНАКОДУМЦІ: ГЕНЕТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ВІДМІННОСТІ

Боротьба за свободу і незалежність, за людські права здавна визначала основні завдання національно-визвольних змагань українського народу. На кожному етапі історії вона виявлялась в різних формах, але завжди учасниками цієї боротьби були кращі представники української нації, які, не сприймаючи диктату з боку влади, вступали з нею в конфлікт. Більшість учасників цього руху опору склали представники інтелігенції - тієї частини суспільства, яка особливо чутливо реагувала на прояви соціальних і національних утисків, і, маючи значний інтелектуальний потенціал, прагнула його реалізувати.

Українська інтелігенція з самого початку свого оформлення в окрему соціальну верству, мала безперервну традицію інакомислення: кирило-мефодіївці, М. Драгоманов і старогромадівці, діячі національного руху початку ХХ ст., "націонал-комуністи" 20-х років - всі вони були інакодумцями. Внутрішній протест рано чи пізно проявлявся в різних формах опору існуючій системі. Значна частина української

інтелігенції на всіх історичних періодах була ніби "хронічним" опонентом держави, і такі традиції, що зародились ще за часів царату, отримали свій подальший розвиток в роки радянської влади. Пояснюється це явище не лише тим, що критично сприймати дії влади - природний стан для інтелектуальних людей. Опозиційні настрої з'являлись в результаті національної політики влади, яка у визначальних, принципових положеннях залишалась майже незмінною і в XIX, і в XX ст. Тому національна інтелігенція, в усякому разі найбільш свідома і активна її частина, ставала на захист інтересів свого народу.

Таким чином, інакомислення в Україні з'явилося не на порожньому місці, воно мало міцне коріння в минулому, а поштовхом до його виникнення в різних формах стало критичне переосмислення дійсності. Крім того, воно зумовлялось і посилювалось такими характерними рисами української нації як вільнодумство, любов до свободи і демократизм. Відомо, що визначний український історик В. Антонович головною рисою характеру українців вважав прагнення до справедливості. І це прагнення проявлялося у віковичній боротьбі народу за свою державність, у визвольних рухах проти гнобителів. На цьому героїчному і трагічному шляху з'являлися і діяли Запорозька Січ, козацька держава Б. Хмельницького, Кирило-Мефодіївське товариство, Центральна Рада, Директорія, Західноукраїнська народна республіка, Українська Галицька Армія, Українська Повстанська Армія тощо, доля яких загальновідома. Тяжкою виявилась доля і Української Гельсінської групи (УГГ), яка виникла завдяки зусиллям українських інакодумців в 1976 р. і через кілька років була фактично знищена. Та все ж без традиції героїчної боротьби в минулому, відновлення української державності не відбулося б.

Однак прагнення українського народу до свободи, до гідного людини існування не припинялось ніколи. Воно було визначальним чинником суспільно-політичного життя і за російського царату, і за більшовицького правління, хоч і проявлялося в конкретних історичних умовах по-різному. Один із цих конкретних проявів - виникнення і діяльність УГГ. В даній статті автор не ставить своєю метою детально висвітлювати діяльність групи, так як це вже зроблено відомими вченими. Натомість автор робить спробу в міру своїх можливостей прослідкувати генетичний зв'язок між діяльністю УГГ та її попередниками, зокрема з Кирило-Мефодіївським товариством, яке, на нашу думку, започаткувало виникнення інакодумства в Україні. При цьому ми будемо прагнути (наскільки це можливо) співставити програмні документи та діяльність цих двох організацій, виявити з урахуванням різних історичних умов спільне і відмінне між представниками цих двох груп, зусилля яких не були марними, а попри трагічний фінал, назавжди залишились в історії України.

В процесі такої роботи автор буде використовувати документи названих організацій, спогади і твори їх учасників, а також результати досліджень відомих науковців і свої міркування.

Вивчаючи матеріали діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та Української Гельсінської групи, відразу можна зрозуміти, що обидві ці організації з'явилися в умовах, коли українські землі перебували у складі Російської держави і знаходились, в політичному відношенні, фактично, у становищі колоній. Як і в середині XIX ст., в другій половині XX ст. існуючі на той час системи охопила глибока криза, викликана хибною політикою властей. Криза охопила всі сфери життя, хоч владні структури офіційно не визнавали такого становища, а навпаки, прагнули показати здобутки свого правління. Прагнучи законсервувати відживаючу систему, керівники держави своїми діями лише погіршували її і не бажали так необхідних реформ. Цілком закономірно, що у мислячої частини суспільства в цих умовах з'явилися опозиційні настрої, виник моральний конфлікт з владою, який посилювався і набував все гостріших форм. Найбільше невдоволення назрівало в середовищі національної української інтелігенції, яка в порівнянні з російською знаходилась в

гіршому становищі у зв'язку з русифікаторською політикою імперських урядовців. Разом з тим, в 30-40-і роки XIX ст., як і в 50-80-і роки XX ст. в Україні всупереч бажанням влади, хоч і не без її сприяння, виник сприятливий інтелектуальний клімат, на якому з'явилися паростки нового мислення і нової ідеології. Так, у 1830-1831 рр. в Російській імперії відбулось польське повстання, яке, хоч і було жорстоко придушене, справило значний вплив на свідомість людей. Крім того, це повстання показало, що стара імперська національна політика вже не підходить, потрібно було залучати в сферу освіти, науки і культури не лише великоросів і чужинців з-за кордону, а й дати можливість найбільш талановитим представникам неросійської нації посісти належне місце в культурній сфері. Тому не випадково в 1834 р. в Києві відкривається університет, а його першим ректором стає 30-річний М. Максимович, який відіграв не останню роль в українському національному відродженні 30-40-х років. В цей же час кафедру слов'янських мов в Харківському університеті очолив відомий вчений, який багато зробив для становлення української науки - І. Срезневський [1, с.36]. Вихованцями Максимовича та Срезневського стали майбутні керівники і засновники Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомаров та Гі. Куліш. Оцінюючи становище в Україні в 60-70-і роки XX ст., можна виявити схожу ситуацію, в якій формувались майбутні правозахисники.

Після того, як в лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС частково було розвінчано злочини тоталітарного режиму в період сталінщини, масові репресії проти народу припинились, настала короточасна "відлига". В СРСР, в тому числі й на Україні з'явилось нове покоління інтелігенції, серед якої було чимало яскравих особистостей, яких система не встигла знищити або хоча б міцно затиснути в свої лещата. Сформувалася група людей, здатних стати організаторами і духовними лідерами. Із їх середовища влада змушена була взяти хоча б небагатьох для заміщення на посадах різного рівня тих керівників, які дискредитували себе в сталінські часи, що дало можливість суспільству дихнути вільніше. В 60-і роки минулого століття як наслідок цих процесів, в сфері науки і культури з'явилися талановиті люди, яких називають "шестидесятники". З їх непересічною діяльністю пов'язаний короточасний період наступного довгоочікуваного етапу українського духовного відродження першої половини 60-х років. Саме тоді відбулося становлення таких постатей як поет і письменник М. Руденко, письменник-фантаст О. Бердник, генерал-правозахисник П. Григоренко. І хоч потепління швидко минуло, воно не пройшло безслідно. Тому, коли в 1968 р. радянські війська припинили "Працьку весну" в Чехословаччині, далеко не всі люди в СРСР і в Україні схвалювали ці події, а особливе невдоволення спостерігалось в середовищі нового покоління інтелігенції (як і в 30-40-х рр. XIX ст. після придушення Польського повстання 1830 р.).

Разом з тим, в кінці 60-х - на початку 70-х років починається процес "розрядки", який характеризувався покращенням відносин між наймогутнішими державами. Апогеєм цього суперечливого процесу і стало підписання в 1975 р. Гельсінських угод. Ця подія і викликала до життя УГГ. Як і в середині XIX ст., конфлікти між українською інтелігенцією та еволюціонізованим існуючим режимом поглиблювався в зв'язку з посиленням русифікаторської політики КПРС, направленої на досягнення утопічної мети "злиття націй".

Таким чином, і Кирило-Мефодіївське товариство, і Українська Гельсінська група з'явилися в схожі історичні періоди в умовах об'єктивної дійсності.

Аналізуючи склад учасників обох організацій, відразу ж слід визначити наступну схожість. Ініціатори створення та керівники Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш, поет Т. Шевченко - представники нового покоління української інтелігенції, високоосвічені і уже широко відомі - вихідці із незаможного середовища, а Т. Шевченко до 24 років - кріпак. На час заснування

товариства (1846 р.) завдяки своїм здібностям та значним зусиллям вони досягли непоганого становища в суспільстві і могли б досягти набагато більше, якби стали на шлях конформізму і, прийнявши "правила гри", служили існуючому режиму. Але ці люди добровільно і свідомо вибрали інший шлях, який не допускав морального компромісу з самим собою і приніс їм немало страждань. Зробити так могли далеко не всі, а кращі представники своєї нації.

Засновники і учасники УГГ, як і їх попередники, кирило-мефодіївці, теж пройшли складний життєвий шлях, були вихідцями із простого народу і аж ніяк не належали до привілейованої верхівки. Та до того, як кинути виклик могутньому режиму, вони теж займали почесне становище в суспільстві, здобули нелегкою працею. Так, наприклад, М. Руденко, учасник Великої Вітчизняної війни, колишній член КПРС, вже був відомий як поет і письменник, О. Бердник - письменник-фантаст, твори якого користувались успіхом не лише в СРСР, а й за кордоном, П. Григоренко - генерал радянської армії, начальник кафедри у військовому навчальному закладі, ветеран Великої Вітчизняної війни [2, с.131]. В. Стус - молодий талановитий поет, перед яким відкривались звабливі перспективи на майбутнє, Л. Лук'яненко - випускник юридичного факультету МГУ.

Але, як і інакодумці середини ХІХ ст., ці люди не обмежились можливістю лише думати всупереч офіційній ідеології, а, пожертвувавши своїм становищем, відмовились від багатьох благ і стали на смертельно небезпечний шлях опору. Враховуючи сказане та подальшу долю цих мужніх людей, їх з повним правом можна вважати кращими представниками українського народу, які в нових, ще складніших умовах продовжили традиції боротьби за краще життя своїх співвітчизників.

Знаходячи багато спільного між членами двох опозиційних груп, необхідно сказати і про деякі відмінності. Так, наприклад, відразу видно суттєву вікову різницю лідерів інакодумців різних століть. М. Костомаров - 1817 року народження, на час заснування Кирило-Мефодіївського товариства (кінець 1845 р.) мав 28 років, П. Куліш - 26, М. Гулак - 23, Т.Шевченко - 31. Натомість засновники УГГ були значно старшими. О. Бердник - 49 років, П. Григоренко - 69 років, Л. Лук'яненко - 49 років, І. Кандиба - 47 років, керівникові групи М. Руденку в 1976 р. виконалось 56 років [2, с.130-131].

Крім того, якщо кирило-мефодіївці ще не мали досвіду боротьби з режимом і робили свої перші кроки на цьому шляху, то гельсінці з власного досвіду добре розуміли, що їх може чекати: П. Григоренко за правозахисну діяльність на п'ять років був кинутий до психлікарні, І. Кандиба за співавторство у розробці проекту програми Української робітничої селянської спілки відбув 15 років тюремного ув'язнення, Л. Лук'яненко за вимогу реалізації конституційного положення про право виходу України зі складу СРСР був засуджений до розстрілу, який потім замінили на 15 років ув'язнення [2, с.131]. М. Руденко та О. Бердник не позбавлялись волі, але зазнавали переслідувань за свої погляди, несумісні з офіційними.

Таким чином, на відміну від своїх молодих попередників, учасники УГГ приймали свої доленосні рішення більш свідомо, ніж кирило-мефодіївці і ця різниця знайшла своє відображення в подальших діях як одних, так і інших опозиціонерів.

Продовжуючи вивчення генетичного походження інакодумців різних епох, виявляючи спадкоємність традицій поколінь і водночас деякі відмінності між ними, співставимо тактику боротьби, до якої вдалися її учасники.

Відразу ж відзначимо, що і кирило-мефодіївцям, і гельсінцям був притаманний український менталітет, сформований на принципах демократії та гуманізму. Тому ознайомлення із змістом багатьох документів як першої [3, с.475], так і другої груп [4, с.11-14] свідчить, що інакодумці діяли, використовуючи ненасильницькі методи боротьби і прагнули таких перетворень, які б не зашкодили людям, тобто бажали прогресивних реформ. І хоча довгий час в радянській історіографії проводилась

думка, що Т. Шевченко та М. Гулак були прибічниками революційних методів боротьби, сучасні дослідники мають інше бачення цієї проблеми [1, с.38]. Такі плани "мирного врегулювання" впливають із національного характеру українського народу, в переважній більшості довірливого і не жорстокого, схильного до компромісів.

Водночас не можна не помітити і суттєвої різниці в тактиці дій. Кирило-мефодіївці створили конспіративне товариство [1, с.38], а гельсінці відразу ж заявили, що будуть діяти легально, дотримуючись конституції і чинного законодавства. Більше того, в «Декларації Української Гельсінської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод» вказувались не лише прізвища, а й домашні адреси та номери телефонів членів УГГ [4, с.13-14], чим власті негайно скористалися.

Таємне існування Кирило-Мефодіївського товариства пояснюється не агресивними намірами його учасників, а тим, що в тодішніх умовах Російської імперії заборонялось не лише створення політичних організацій, а й обговорення політичних проблем. Що ж до ініціаторів створення УГГ, то вони прагнули скористатись тими статтями Конституції СРСР, які дозволяли утворення громадських організацій, а також міжнародними угодами, які підписало радянське керівництво, про право громадян на отримання інформації та на вільний обмін нею [5, с.55-59].

Відносно кількісного складу Кирило-Мефодіївського товариства в науковій літературі не існує єдиної думки. Так, один із членів Д. Пильчиков у своїх спогадах твердив, що на початку 1847 р. товариство зросло до 100 чол. [6, с.38]. Однак, відомий дослідник П. Зайончковський вважає це число перебільшенням і виділяє трьох організаторів - М. Костомарова, М. Гулака, В. Білозерського, що входили до ядра організації, в яке, крім організаторів, включає Т. Шевченка, П. Куліша, Д. Пильчикова, М. Савича та студентів - Ю. Андрузького, О. Марковича, О. Навроцького, І. Посяду, О. Тулуба - всього 12 чоловік [6, с.35]. Взагалі, офіційно слідством було встановлено, що товариство складалось лише з трьох чоловік: Білозерського, Гулака і Костомарова, решта лише знали про це товариство завдяки знайомству з цими трьома [6, с.136]. Але, скоріш за все, арештовані свідомо прагнули не називати інших і приховували справжні дані.

Про кількісний склад УГГ відомо, що протягом усього часу існування група налічувала 37 чоловік, але 22 члени групи весь період перебували в ув'язненні (в цьому істотна відмінність від умов, в яких діяли кирило-мефодіївці), тому число реально діючих правозахисників не перевищувало 5-10 осіб [6, с.136]. Як і у кирило-мефодіївців, у гельсінців існувало ядро групи, до якого входили засновники. Пізніше членами УГГ стали В. Чорновіл і В. Стус.

Істотна різниця і в тривалості існування цих двох організацій: Кирило-Мефодіївське товариство виникло в кінці грудня 1845 р., а на початку квітня 1847 р. було повністю розгромлене [1, с.37-38]. УГГ з'являється 9 листопада 1976 р., а в квітні 1990 р. реорганізується в Українську республіканську партію [2, с.151]. Але, як вважає Г. Касьянов, на початку 1980 р. УГГ агонізувала, а в березні 1981 р. після арешту останнього її члена - І. Кандиби - УГГ в повному складі опинилась в неволі. Продовжувало діяти лише її закордонне представництво [6, с.171].

Уважний аналіз програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства та УГГ підтверджує спорідненість прагнень різних поколінь українських інакодумців, їх генетичний зв'язок.

Програмними документами братства є «Закон Божий» («Книга буття українського народу») М. Костомарова [7], «Статут», пояснення В. Білозерського стосовно «Статуту», а також відозви «Брати українці» й «Браття великороссияне и поляки» [8, с. 11-30].

Головні ідеї, сформульовані в цих документах, можна звести до таких вимог:
- духовне об'єднання слов'ян;

- об'єднання слов'янських народів у ряд демократичних республік, які б існували *на* федеративному принципі та мали демократичний внутрішній устрій;
- мирна тактика боротьби;
- знищення всякого гноблення і приниження людей;
- повага до інших націй;
- ліквідація самодержавства та кріпацтва.

Першим документом, підготовленим УГГ, була декларація, в якій визначались завдання і напрями її діяльності. Група ставила за мету активно сприяти виконанню гуманітарних Статей Заключного Акта Гельсінської наради, добиватися того, щоб в основу взаємовідносин особи і держави були покладені принципи Декларації прав людини [4, с. 11-14]. Декларація побачила світ 9 листопада 1976 р.

Ще більш конкретно головні завдання формулювалися в меморандумі №1, який фактично став програмою діяльності УГГ. В ньому, зокрема, говорилось, що боротьба за Права людини не припиниться доти, поки ці права не стануть щоденною нормою суспільного життя [9, с.228]. Цей меморандум з'явився 6 грудня 1976 р. за підписом всіх десяти членів УГГ.

15 лютого 1977 р. у меморандумі №5, адресованому країнам-учасникам Белградської наради керівників європейських держав, стверджувалось, що Група не бореться за повалення радянського ладу, але пропонує, щоб її ідеї були затверджені або відкинуті всенародним референдумом [10, с.23]. В цьому документі є слова, які ніби продовжують висновки кирило-мефодіївців. У меморандумі читаємо: "Росія зневажила всі братерські угоди, розтоптала слово, промовлене в Переяславі. Народ, волелюбністю якого захоплювалась вся Європа, став кріпаком, рабом, холопом чужинецьких насильників" [4, с.21]. А за 130 років до цього В. Білозерський, теж згадуючи історію, пише, що після 1654 р., Україна, з'єднавшись з Росією, натерпілась багато несправедливостей, права її забуті й не враховуються, наслідки панування царизму згубні. Автор вважає, що на український народ "набрасывают чужое ярмо", і він не повинен пасивно дивитися, як губить царизм все життя людей, додаючи, що "В ужасном положении находится и наш свет - Украина, страна заслужившая своими горькими страданиями за правду вечное уважение" [8, с.36-37].

Читаючи ці рядки, переконуємось, що українські інакодумці, незважаючи на істотну різницю в часі, однаково бачили національну проблему.

І особливо помітною стає генетична і духовна єдність інакодумців різних поколінь, коли знаходимо в «Автобіографії» М. Костомарова уявлення кирило-мефодіївців про щасливе майбутнє народу: "Мимо нашей воли стал нам представляться федеративный строй, как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций. Мы стали вообразить все славянские народы соединенными между собой в федерации подобно греческим республикам или Соединенным Штатам Америки, с тем чтобы все находились в прочной связи между собою, но каждая сохраняла свято отдельную автономию" [3, с.69].

Такі сподівання, наповнені щирістю і наївністю, зустрічаються і в документах УГГ: "Ми за спілку, яка називається Союзом Радянських Соціалістичних Республік, а згодом трансформується у Братерство Вільних Народів Землі. Але кожен народ повинен бути в цій спілці вільним чинником, незалежним творчим духом" [4, с.23].

Читаючи сьогодні про такі плани українських інакодумців і XIX, і XX століття, бачимо, що вони, дійсно, були по відношенню до себе одnodумцями, і в цьому їх єднали, окрім всього іншого, утопічні проекти.

Як кирило-мефодіївці, так і їх послідовники у XX ст. в своїх програмних документах недостатньо уваги приділяли соціально-економічним проблемам, які гостро хвилювали більшість людей. Скоріш всього, що такий хід мислення зумовлювався характерною для інтелігентського середовища думкою, що головну

роль у житті людини відіграють не матеріальні, а моральні і духовні чинники, які знаходяться вище матеріальних проблем, розв'язання яких можна відкласти до вирішення головних завдань. Але можна пояснити цю обставину ще й тим, що опозиціонери мали більш-менш нормальні умови існування, а від буденних потреб переважної більшості людей були відірвані. В усякому разі цілком можливо, що інакодумці не здобули широкої соціальної підтримки не в останню чергу тому, що недооцінили значення соціально-економічних потреб для суспільного життя.

Окрім програмних документів, зв'язок між поколіннями борців за права людини проявився і в спрямуванні літературної творчості. Це можна добре простежити на прикладі багатьох поезій Т. Шевченка та М. Руденка і В. Стуса. Не маючи можливості в рамках даної роботи спеціально займатись літературними дослідженнями, лише відзначимо, що ще в 1840 р. Т. Шевченко видав свою збірку під назвою «Кобзар», а перші поетичні збірки М. Руденка виходять ще в кінця 40-х років ХХ ст. З роками поезія обох митців набувала все більшої сили.

Так, Т. Шевченко, в поемі «Сон» (за яку потім поніс суворе покарання) гнівно засуджує імперську політику російських царів щодо України, маючи на увазі Петра I та Катерину II:

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну. А вторая доконала
Вдовусиротину. [11, с.288].

У 1974 р. М. Руденко, змальовуючи лицемірство і обман, за допомогою яких імперська влада, як і в ХІХ ст., обдурювала народ України, напише такі рядки:

Колись ти у нелюдській муці
Відкриєш істини сумні:
Понад брехнею конституцій
Нема страшнішої брехні [12, о 142].

В. Стус в своєму вірші «Колеса глухо цокотять» так відтворює образ країни, в якій жив народ:

Рад-соц-конц-таборів Союз,
Котрий Господь забув.
Диявол теж забув тепер
Тут править інший бог -
Марксист, расист і людожер
Один за трьох [13, с.102].

Літературно-поетичні здібності мали й інші інакодумці обох поколінь: П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров - у кирило-мефодіївців, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Григоренко - у гельсінців. Читаючи їх твори, написані в різні часи, переконуєшся, що всі ці люди - талановиті і непересічні особистості, але життя багатьох із них було понівечене жорстоким режимом.

Відносно практичної діяльності кирило-мефодіївців по реалізації своїх задумів відомостей мало, та й за короткий час його існування важко було багато встигнути. Та із доносу студента Петрова, який видав братчиків, дізнаємось, що нібито "многие из членов общества путешествовали по России с целью распространения таких идей" [14]. В. Марахов у своїй монографії зазначає, що влітку 1846 р. була здійснена перша акція кирило-мефодіївців, в якій прийняли участь Посяда, Андрузький і Навроцький. Причому за твердженням автора, Посяда був у деяких селах Херсонської і Таврійської губернії, проводив бесіди з селянами. На основі зібраного матеріалу він написав прокламації проти самодержавства, в яких гнівно засуджує монарха [15, с.25].

УГГ до кінця 1980 р. (доки ще не всі були арештовані) оприлюднила 30 меморандумів, декларацій, маніфестів, звернень та інформаційних бюлетенів [16, с.386]. Кожен з цих документів ставив перед українською та світовою

громадськістю важливі проблеми української державності, політичної, економічної та духовної незалежності, прав людини.

Отже, як і в попередні часи, головною зброєю учасників боротьби було слово, яким вони традиційно добре володіли.

Характерно, що діяльність Кирило-Мефодіївського товариства не викликала великого занепокоєння у властей. Шеф жандармів граф О. Орлов у листі до Миколи І писав, що "общество было не более как учей бред трех молодых людей" [1, с.39], а тому і вироки їм були в порівнянні із покараннями гельсінців не суворі, за винятком Т. Шевченка, який був відданий у солдати (щоправда, не за участь у діяльності товариства, а за свої твори). Члени УГГ відразу ж почали зазнавати жорстоких переслідувань з боку властей.

Не всі інакодумці змогли витримати суворі випробування. Так, М. Костомаров на слідстві почав доводити свою непричетність до товариства і розкаювався [8, с. 101 -112]. На відміну від своїх попередників, члени УГГ в умовах набагато жорстокішого режиму, трималися дуже мужньо і не просили про помилування. Лише в 1984 р. вдалося зламати О. Бердника і примусити його покаятись, після чого він був помилуваний [17]. Дійсно, інакодумці ХХ ст. виявилися набагато стійкішими від своїх попередників, адже їх характер формувався в набагато жорстокішому столітті, та й на шлях боротьби вони стали, вже маючи певний досвід. Але у всіх їх було єдине генетичне коріння, що трималось на давніх традиціях визвольної боротьби українського народу, які передавались від покоління до покоління.

Підводячи підсумки сказаному, необхідно відзначити, що Кирило-Мефодіївське товариство було першою українською політичною організацією, діяльність якої у контексті Російської імперії поклала початок українській ідентичності серед місцевої еліти та започаткувала українське інакодумство. Продовжуючи ці традиції, члени Української Гельсінської групи, яка була першою опозиційною групою, що утворилась на легальних засадах, поставили українську проблему в контекст загальнолюдських цінностей у світовому масштабі. Таким чином, діяльність українських інакодумців різних поколінь не пройшла безслідно: вона наближала відновлення Української незалежної держави.

Джерела та література

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування української модерної нації ХІХ - ХХ ст. - К: Генеза, 1996.
2. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті - перша половина 80-х рр. ХХ ст.). - К., 1994.
3. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - К, 1990.
4. Український правозахисний рух: Документи і матеріали Київської Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінських Угод / Комітет Гельсінських Гарантій для України. Упорядкував О. Зінкевич/ - Торонто-Балтімор. Укр. вид-во Смолоскип імені Симоненка. - 1978.
5. Заключительный акт по безопасности и сотрудничеству в Европе: Хельсинки, 30 июля - 1 августа 1975 г. - М, 1987.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. - К, 1995.
7. Костомаров М.І. "Закон Божий" (Книга буття українського народу). - К., 1991.
8. Кирилло-мефодиевское общество. - М., 1959.
9. Українська суспільно-політична думка у ХХ столітті: Документи і матеріали: У 3 т. - К, 1983. - Т. 3.
10. Аргументы и факты. - 1988.
11. Шевченко Т. Кобзар. - К, 1987.
12. Руденко М. Прозріння. Поезії. Поєми. -Торонто-Балтімор, 1978.
13. Сучасність. - Мюнхен, 1986. - №11.
14. Хенкулов Л. Где собирались кирилло-мефодиевцы? // Советская литература. - 1981. - №5.

15. Марахов С.В. С верой в будущее: Революционер-демократ Н.И. Гулак. - К., 1983.
16. Історія України / В. Баран, Я. Грицак та ін. - Львів, 1996.
17. Літературна Україна. - 1984. - 17 травня.